

Czabán Samu¹**Evolúciós hatások a jogelméletben: mediátor majmok, egyenlőségpárti patkányok és a morális ösztön szerepe a jogi szabályozásban²***Absztrakt*

E tanulmány áttekinti a morálfilozófia, jogfilozófia és pszichológia közötti kapcsolatokat, különös tekintettel a morális érzelmek szerepére a döntéshozatalban. A morális érzelmek megkülönböztetik a Homo sapienst a Homo oeconomicustól. De mégis honnan jönnek ezek a jogi normarendszer háttérében is meghúzódó morális megérzések? Az itt bemutatott kutatások szerint ezek nemcsak társadalmi konstrukciók, hanem evolúciós múltunkhoz kötődő, belénk programozott erkölcsi intuíciók. E szemlélet szerint ugyanúgy, ahogy alapvető nyelvi ösztönnel jövünk a világra, rendelkezünk egy alapvető morális ösztönnel is. Ismétlődő szelekciós kihívásokra, mint például egy csoporton belüli osztozkodás vagy a potyautas magatartás büntetése, az élőlényekben morális viselkedéses hajlamok alakulnak ki. Ez a morális ösztön a tágabb állatvilágban gyökerezik, már a fejlett emlősökkel megjelenik a protomoralitás. A tanulmány bemutatja a morális ösztönök mellett szóló érveket, hogyan formálják azok a jog szerkezetét, illetve hogy mikor vezethetnek félre a morális heurisztikák. Az emberi és állati viselkedés hasonlóságai rávilágítanak a morális és jogi rendszerek közötti összefüggésekre, valamint az evolúciós pszichológia lehetséges magyarázataira a morális viselkedés és a jogi szabályozás kialakulásában.

Kulcsszavak: morális döntések, jog, morális ösztön, jogfilozófia, pszichológia, mulasztási torzítás, mediáció, evolúciós pszichológia, morális intuíciók, jogi normák

Abstract

Psychologists study individual and group decision-making processes, thus exploring the psychological background of moral choices. The psychological approach helps to understand how an individual's moral sensitivity develops and how social environment influences one's decisions. Some psychologists view moral emotions as distinguishing factors between Homo sapiens and Homo economicus. However, this does not mean that emotions deviate people from rational decision-making, making them irrational. On the contrary, modern affective psychology, supported by evolutionary arguments, suggests that moral intuitions curb our immediate self-interests to promote the long-term well-being of ourselves and our communities. This moral instinct has roots in the broader animal kingdom, to which we still belong, even if we often forget. The theory of moral intuitions, embedded in our cognitive system, could create a new paradigm in legal theory. This study presents the arguments for moral instincts, how they shape the structure of law, and when moral heuristics may lead us astray.

Keywords: moral decisions, law, moral philosophy, legal philosophy, psychology, affective psychology, evolutionary psychology, moral intuitions, legal norms

¹ A szerző az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola doktorandusza

² DOI 10.59558/jesz.2024.3.22

Bevezetés

A morális döntések mélyen meghatározzák a jog működését. A morális szempontok nem csupán a jogszabályok konkrét alkalmazására vannak hatással, de jelentős befolyással bírnak a jogalkotás folyamatára és a jogi normák társadalmi elfogadottságára is. Ennek következtében a morálfilozófia és a jogfilozófia területei régóta összefonódnak, és időről időre egymásba is olvadnak.³

Azonban nem csak a filozófia és a jog, hanem a pszichológia is szoros kapcsolatban áll a morális döntésekkel. A pszichológusok tanulmányozzák az egyéni és csoportos döntéshozatali folyamatokat, így a morális döntések lelki hátterét is vizsgálják. A pszichológiai megközelítés segít megérteni, hogyan formálódik az egyén morális érzékenysége, és hogyan befolyásolja az egyén döntéseit a társadalmi környezet.

A morális érzelmeket egyes pszichológusok úgy ragadják meg, mint a *Homo sapiens* és a *Homo oeconomicus* közötti különbséget.⁴ Ezt azonban nem úgy értik, hogy az érzelmek eltérítik az embereket a racionális döntéshozataltól és irracionálissá teszik őket. Ennek éppen az ellenkezőjét gondolják. Az evolúciós érvekkel felvértezett modern affektív pszichológia szerint a morális intuíciók gátat szabnak a pillanatnyi önérdekeinknek annak érdekében, hogy önmagunk és közösségünk hosszú távú jólétét segítsék elő. Ennek a morális ösztönnek a gyökere a tág értelemben vett állatvilágba nyúlik vissza, ahova mindmáig tartozunk, még ha ezt sokszor el is felejtjük. A természetünk részét képező megismerési rendszerünkbe kódolt morális megérzések elmélete egészen új helyzetet teremthet a jogi gondolkodásban is. A tanulmányban bemutatom, milyen érvek szólnak a morális ösztön mellett, hogyan határozza meg a jog szerkezetét a morális ösztön, és mikor visznek minket tévútra a morális heurisztikák.

I. A természetes igazságosság?

Milyen az emberekre általában jellemző morál? Jonathan Baron úgy érvel, hogy a „józan ész” adta hétköznapi gondolkodás deontológiai, azaz kötelességalapú. Legtöbben hisszük, hogy céljaink elérése során be kell tartanunk bizonyos morális szabályokat: nem szabad hazudni, ígéreteket megszegni vagy indokolatlanul megkárosítani másokat.⁵ Egy ember megölése, még akkor is, ha szervei három másik ember életét mentik meg – bár utilitarista logikával alátámasztható –, a legtöbbek szemében helytelen cselekedet, mert mély gyökerű és magától értetődő erkölcsi törvényeket sért. Ugyanígy nem tartjuk elfogadhatónak egy terrorista kislányának a megkínzását sem, hogy megmentjük egy repülőgép közel száz utasának életét.⁶

Nem véletlen, hogy az utilitarizmus, ami csak a döntések következményével számol, sokkal inkább az emberre nem, de egy *Homo oeconomicus*ra jellemző racionális számításokra épít. És talán az sem meglepő, hogy több kutatás arra utal, hogy akik a pszichopátia-skálán magasan szerepelnek, hajlamosabbak morális dilemmákra utilitarista választ adni.⁷ A

³ Baron, Jonathan: Moral judgment: Acts, omissions, and rules. Department of Psychology, University of Pennsylvania, Philadelphia, United States, 2013, 1-30. o.

⁴ Bányai Éva – Varga Kata: Affektív pszichológia – az emberi késztetések és érzelmek világa. Medicina Könyvkiadó Zrt., 2014, 477-485. o.

⁵ Zamir, Eyal: Loss aversion and the law, 876. o. In *Vanderbilt Law Review*, 2012, 830-892. o.

⁶ Zamir, Eyal: Loss aversion and the law, 877. o. In *Vanderbilt Law Review*, 2012, 830-892. o.

⁷ Berg, J. M. – Lilienfeld, S. O. – Waldman, I. D.: Bargaining with the devil: Using economic decision-making tasks to examine the heterogeneity of psychopathic traits. In *Journal of Research in Personality*, Vol. 47, No. 5,

ventromediális prefrontális kéreg sérülése, amely az érzelmi feldolgozást közvetíti és segíti, amellet, hogy rontja a szociális döntéshozatalt,⁸ utilitarista morális válaszokra is hajlamosít. A kutatásokból úgy látszik, az ezen agyterületükön sérült személyek nem képesek jól feldolgozni a más emberek sérelméből származó morális következményeket. Ezért inkább hajlandók jóváhagyni olyan ártó cselekedeteket, amelyek végül maximalizálják az összhasznot.⁹

Mégis honnan jönnek ezek a jogi normarendszer háttérében is meghúzódó morális megérzések? Egyes kutatók szerint ezek nemcsak társadalmi konstrukciók, hanem evolúciós múltunkhoz kötődő, belénk programozott erkölcsi intuíciók. E szemlélet szerint ugyanúgy, ahogy alapvető nyelvi ösztönnel jövünk a világra,¹⁰ rendelkezünk egy alapvető morális ösztönnel is.¹¹ Az evolúció során a gyakran felmerülő problémákra a túlélést segítő agyi programok alakultak ki, így logikusan a morális problémák feloldását segítő háttér is biológiailag meghatározott lehet. Ismétlődő szelekciós kihívásokra, mint például egy csoporton belüli osztozkodás vagy a potyautas magatartás büntetése, az élőlényekben morális viselkedéses hajlamok vannak jelen.¹² Ez a háttérben meghúzódó közös morális ösztön természetesen nem mond ellent annak, hogy különböző kultúrákban és környezetben eltérő morális szabályrendszerek alakuljanak ki. Ahogy a nyelv háttérében meghúzódó, univerzális grammatikai érzékből sem következik,¹³ hogy minden emberi civilizáció pontosan ugyanazt a nyelvet beszélje.

Az együttműködés például sok élőlény túlélésének záloga, így csoportos majmok hasonló szelekciós problémával néztek szembe, mint az emberek. Frans De Waal holland etológus szerint ezeknél az állatoknál is megfigyelhető egyfajta (proto)moralitás. Hogy ezt igazolja, barna kapucinus majmokat figyelt meg egyenlőtlen elosztási helyzetekben. Először két kapucinus majmot uborkaszeletekkel „fizetnek” ki egy egyszerű feladat elvégzéséért. Ebben az egyenlő munkáért egyenlő bér fázisban a majmok fennakadás nélkül, boldogan végzik el a feladatot, és eszik meg az adott jutalmat. Ha azonban a majmok azt érzékelték, hogy egy fajtársuk vonzóbb jutalmat, például egy finom szőlőszemet kapott ugyanazért az erőfeszítésért, dühöngtek, és megtagadták az uborkaszelet elfogadását. Sokszor agresszívak is lettek. A hatás felerősödött, ha a másik majom egyáltalán nem végzett feladatokat, és még úgy is kapott valamilyen jutalmat.¹⁴

2013, 472-482. o.; Koenigs, M. – Kruepke, M. – Zeier, J. – Newman, J. P.: Utilitarian moral judgment in psychopathy. *Social cognitive and affective neuroscience*. Vol. 7, No. 6., 2012, 708-714. o.; Marshall, J. – Watts, A. L. – Lilienfeld, S. O. Do psychopathic individuals possess a misaligned moral compass? A meta-analytic examination of psychopathy's relations with moral judgment. In *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, Vol. 9, No. 1, 2018, 40. o.; Bartels, D. M. – Pizarro, D. A.: The mismeasure of morals: Antisocial personality traits predict utilitarian responses to moral dilemmas. *Cognition*, Vol. 121, No. 1, 2011, 154-161. o.

⁸ Saver, Jeffrey L. – Damasio, Antonio R.: Preserved access and processing of social knowledge in a patient with acquired sociopathy due to ventromedial frontal damage. In *Neuropsychologia*, 1991/12. sz., 1241-1249. o.

⁹ Moretto, Giovanna – Ládavas, Elisabetta – Mattioli, Flavia – Pellegrino, Giuseppe di: A psychophysiological investigation of moral judgment after ventromedial prefrontal damage. In *Journal of Cognitive Neuroscience*, 2010/8. sz., 1888-1899. o.

¹⁰ Cook, Vivian – Newson, Mark: *Chomsky's universal grammar*. John Wiley & Sons, 2014.

¹¹ Hauser, Marc: *Moral minds: How nature designed our universal sense of right and wrong*. Ecco/HarperCollins Publishers, 2006.

¹² Bereczkei, Tamás: *Az erény természete. Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség*. Typotex, Budapest, 2009.

¹³ Chomsky, Noam: *Topics in the theory of generative grammar*. Walter de Gruyter, 1978, 56. kötet.

¹⁴ Brosnan, Sarah F. – De Waal, Frans: *Monkeys reject unequal pay*. In *Nature*, 2003/6955. sz., 297-299. o.

II. A fair játék: hogyan viselkednek patkányok, majmok és gyerekek morális helyzetekben

Mint a viselkedéses közgazdaságtanról szóló cikkeimben már volt róla szó, a hagyományos közgazdaságtani emberkép elvárásaival ellentétben az emberek nem önző, hanem ösztönösen együttműködő módon viselkednek elosztási helyzetekben.¹⁵ De vajon hasonló eredményekre vezet, ha csimpánzokat és embergyerekeket tesztelnek egy módosított ultimátumjátékkal?¹⁶

A majmok és a kisgyerekek is két zseton közül választhattak, az egyik zseton mindkét játékosnak egyenlő jutalmat kínált, míg a másik zseton csak a választónak kedvezett. Meglepő módon mind a gyerekek, mind a majmok az egyenlő elosztást részesítették előnyben, és együttműködően viselkedtek.¹⁷ Ezek a kutatások arra utalnak, hogy az emberi igazságérzetnek hosszú evolúciós múltja van, és már kora gyermekkorban megjelenik. Amikor általános iskolás gyerekek azt a feladatot kapták egy másik kísérletben, hogy osszanak szét néhány színes radírt, megjutalmazandó a többi gyereket, azok inkább kidobták egy felesleges radírt a kukába, minthogy egyenlőtlen elosztási helyzetet hozzanak létre.¹⁸

Nemcsak majmok, de távolabbi emlős rokonaik is hajlanak betartani az igazságosság hagyományos szabályait. Amikor fiatal patkányok játszanak, a fifty-fifty szabályt alkalmazzák egymás harapdálásában és megtámadásában. A patkányok egyszerűen abbahagyják a játékot azokkal a játszótársakkal, akik nem adnak nekik egyenlő esélyt a visszavágásra.¹⁹ Tehát a fair játék szabályai már a patkányoknál megjelenik.

Egy másik kísérletben kinyitható csapdába helyeztek el egy elzárt patkányt, majd betettek egy másikat, aki ki tudta szabadítani, majd ki is szabadította foglyul ejtett társát.²⁰ Ez már önmagában tisztességes magatartásnak mondható, de a patkánymorál ennél is kifinomultabb. Ezután egy olyan helyzettel szembesítették a patkányokat, amiben két elzárt ketrecet is kinyithatott az éppen szabadon lévő patkány. Egyben ugyanúgy egy elzárt, másik patkány volt, egyben pedig ízletes csokoládé. A szabad patkányok tipikusan kinyitották mindkét ketrecet, és megosztották az ételt ahelyett, hogy egyedül ették volna meg a finom csokoládét, míg másik társuk bezárva szenved. Bár a köznyelvben a „patkányság” a morális rossz szinonimája, valójában empatikus²¹ és meglepően együttműködő viselkedést mutató élőlényekről van szó. A patkányok nem vakon haszonmaximalizálók és önérdékkövetők, de nem is farkastörvények szerint élnek. Akkor miért gondolnánk ezt a jóval kifinomultabbnak tartott emberekről?

Mindez megmagyarázza, hogy a jog és az állam beavatkozása nélkül is az emberek ügyesen koordinálnak és oldanak meg konfliktusokat fair módon egymás között, pusztán szociális normák segítségével.²² Annak ellenére, hogy például a kártérítési jog

¹⁵ Czabán, Samu: A nagy történetmesélő—a döntéshozatal történeti modellje, utólagos okoskodási torzítás és a jogi felelősség utólagos megállapításának pszichológiai kérdései. In *Jogelméleti Szemle*, 2020/2. sz., 15-28. o.

¹⁶ Proctor, Darby – Williamson, Rebecca A. – De Waal, Frans – Brosnan, Sarah F.: Chimpanzees play the ultimatum game. In *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2013/6. sz., 2070-2075. o.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Shaw, Alex – Olson, Kristina R.: Children discard a resource to avoid inequity. In *Journal of Experimental Psychology: General*, 2012/2. sz., 382-395. o.

¹⁹ Pellis, Sergio M. – Pellis, Vivien C. – Reinhart, Christine J.: The evolution of social play. Formative experiences: The interaction of caregiving, culture, and developmental psychobiology, 2010, 404-431. o.

²⁰ Bartal, Inbal Ben-Ami – Decety, Jean – Mason, Peggy: Empathy and pro-social behavior in rats. In *Science*, 2011/6061. sz., 1427-1430. o.

²¹ Preston, Stephanie D. – De Waal, Frans: Empathy: Its ultimate and proximate bases. In *Behavioral and Brain Sciences*, 2002/1. sz., 1-20. o.

²² Ellickson, Robert C.: Of Coase and cattle: Dispute resolution among neighbors in Shasta County. In *Stanford Law Review*, 1985/38. sz., 623-687. o.

szisztematikusan alulkompenzálja a közönséges gondatlanság áldozatait, nem tűnik úgy, hogy a hanyag károkozás rutin lenne a legtöbb fejlett országban.²³ Új-Zéland például 1974-ben eltörölte a személyi sérülésekért való kártérítési felelősséget, és azt egy állami kártérítési rendszerrel váltotta fel. A kompenzáció átfogóan kiterjed minden baleset által okozott személyi sérülésre, legyen az közúti, munkahelyi, otthoni vagy más baleset. Ezzel a balesetet okozó jogi költségei lenullázódtak. Mégis, a személyi sérülésért való kártérítési felelősség megszüntetése Új-Zélandon egyáltalán nem változtatta meg például a vezetési szokásokat az országban. Sőt, a statisztikák szerint a balesetek és a halálos áldozatok száma egyenesen csökkent.²⁴

Amikor az együttműködő viselkedést szociális normák szabályozzák, a szabályozás még kontraproduktív is lehet. A napköziben a gyerekekre vigyázó tanárok addig nem tudnak hazamenni, amíg minden gyerekért el nem jönnek azok szülei. Amikor tehát a szülők késnek, az ott dolgozók életét igencsak megnehezítik, mert bent kell maradniuk munkaidő után is. Egy kutatás során ezért egy bölcsődében bírságot kezdtek kiszabni azokra a szülőkre, akik késnek.²⁵ Egy jó *Homo oeconomicus* így kell motiválni. Ha megnöveljük ugyanis a késés költségeit, a magatartás gyakorisága csökkenni fog. A hivatalos szankció azonban ellenkező hatást ért el. Miután a bölcsődék elkezdtek bírságokat alkalmazni, a szülők egyre gyakrabban kezdtek késni. Miért történt mindez? Valójában a büntető szabályozás a szociális normák helyébe lépett, és egyfajta piaci logikát hozott be az emberi viszonyokba. A büntetés a szülők fejében a késés ára lett. Tehát többé nem kell foglalkozni a bennmaradó tanároknak okozott nehézségekkel, azt ugyanis kifizetik büntetés formájában. Az empátia és az emberi együttműködés ösztönös szabályozói helyett a piaci logika valami rosszabbat hozott.

III. A konfliktusok, az agresszió és a megbékélés szerepe az állatoknál és embereknél

Az igazságtalan helyzetekre sokszor az agresszió és a harag a válaszuk. A harag ezért nem is mindig rossz tanácsadó, ugyanis olyan cselekvésre motiválhat, amely végül jobb közösségi egyensúlyhoz vezet.²⁶ Az 1970-es évek amerikai feminista mozgalma például nagymértékben támaszkodott az alulról szerveződő, tudatosságra nevelő csoportokra, amelyek éppen a negatív érzésekre, a dühre és az elégedetlenségre próbálták ráébreszteni a nőket, hogy ezáltal politikai cselekvésre ösztönözzék őket.²⁷

Ahhoz, hogy a harag morális érzés legyen, természetesen fontos, hogy proszociális célok felé mozgasson, a kicsinyes bosszú vagy a büntető fékezés az utakon nem tartozik ide. Ha az állati viselkedés tanulmányozása során megértjük az állati konfliktusok és konfliktusrendezés természetét, az segíthet megérteni azt is, hogy nálunk, embereknél milyen szerepet tölt be az agresszió vagy éppen a békülés. Az agressziót a korai elméletek valamilyen hidraulikus modellben írták le,²⁸ vagy ösztönös feszültségként, ami felhalmozódik bennünk,

²³ Stout, Lynn A.: Law and prosocial behavior. In *The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law*, 2014, 195-212. o.

²⁴ Brown, Craig: Deterrence in tort and no-fault: the New Zealand experience. In *California Law Review*, 1985, 976-1012. o.

²⁵ Gneezy, Uri – Rustichini, Aldo: A fine is a price. In *The Journal of Legal Studies*, 2000/1. sz., 1-17. o.

²⁶ Bányai Éva – Varga Kata: Affektív pszichológia–az emberi késztetések és érzelmek világa. Medicina Könyvkiadó Zrt., 2014, 477-485. o.

²⁷ Kravetz, Diane – Marecek, Jeanne – Finn, Stephen E.: Factors Influencing Women's Participation in Consciousness-Raising Groups. In *Psychology of Women Quarterly*, 1983/3. sz., 257-271. o.

²⁸ Pedder, Jonathan: Psychoanalytic views of aggression: Some theoretical problems. In *British Journal of Medical Psychology*, 1992/2. sz., 95-106. o.

majd kitör.²⁹ Ez azonban, ma úgy tűnik, nem igaz. Az agresszió sokkal inkább a konfliktusrendezés biológiai „zárköve”, egy utolsó opció, ha más nem működik. A természetben megjelenő agresszió sok szempontból ellentmond annak, amit elsőre gondolnánk. Úgy érezhetjük, hogy a tömeg növeli az agressziót, és hogy idegenekkel szemben gyakrabban nyúlunk agresszív megoldásokhoz, mint a hozzánk közel álló emberekkel szemben. Ehhez képest főemlősök között sokkal gyakoribb a közeli rokonokkal szembeni agresszió, mint az idegenekkel szembeni. Ugyanígy, minél sűrűbb elrendezésben él együtt egy majomcsapat, annál több gondoskodó viselkedés, például kurkászás jelenik meg, ami csökkenti a feszültegeket.³⁰

Ami viszont ezeknél is érdekesebb, hogy az agresszió nem mond el sokat a csoportok működéséről. Ennél sokkal fontosabb, hogy milyen viselkedés követi az agressziót. De Waal emberi példára John Gottman terapeuta megfigyelését hozza fel a párkapcsolatokról: nem a konfliktusok száma jelzi igazából azok stabilitását, hanem az, ami a veszekedések után történik a párnál. A konfliktus felfogható a párkapcsolati feltételek újratárgyalásaként, amit ha megbékélés követ, új, biztosabb egyensúly alakul ki a felek között, erősítve ezzel a köteléket. Mindennek mély evolúciós gyökerei vannak.

A főemlősök agressziójának kutatása során például nemcsak a harcra kerül sor, de a megbékélés eszköztárára is feltárható. Amikor például a hím csimpánzok veszekednek, általában nem támadnak fizikailag, csak kiabálnak és üvöltöznek egymással. Ez akár halálos agresszióvá is fajulhat, mégis jellemző, hogy 10 perccel a verekedés után az egyik hím hívogatóan kezét nyújt a másiknak, ami öleléshez és csókolózáshoz vezet.³¹ Úgy látszik, az állatoknál is megjelennek a megbékélés gesztusai, ami a korábbi ellenségeskedések feloldásához vezet, ráadásul nem csak majmoknál, megbékélési viselkedést találtak kutatók a házi kecskéknél, hiénáknál és delfineknél is.³²

Emberszabású majmoknál a mediáció, azaz a békés közvetítés intézménye is ismert. Amikor csimpánz hímek a harc során holtpontra jutnak, leülnek egymással szemben, kerülve a szemkontaktust, ami kritikus eleme a megbékélésnek. Ilyenkor, a veszekedés után, gyakran megjelenik a csoport közvetítője, aki mindig egy idősebb nőstény. Az idős nőstény odajön, és néhány percig ápolgatja az egyik hímet, majd a másik hímet, és elsimítja a kettő közötti konfliktust.³³

Mi jön a kibékülés után? A tipikus makákó majomtársadalomban a harcoló párok 60%-a a harc után baráti kapcsolatot létesít, míg a nem harcoló majmoknál a barátkozási arány pusztán 20%.³⁴ A megbékélés mechanizmusán keresztül az agresszió főemlősöknél nem hogy roncsolja a közösség szövetét, hanem közelebb hozza egymáshoz a tagokat. Persze ehhez szükség van a megbékélés eszközeire, amelyeket a hagyományos jogi eljárások csak kivételként használnak, mediáció formájában. Ez például egy etológiai és humánológiai érv lehet a helyreállító igazságszolgáltatás és a békés vitarendezési formák mellett.

Mindez a majmoknál sem azt jelenti, hogy egy teljesen zárt, biológiai viselkedési program lefut, sokkal inkább egy olyan tendenciáról van szó, ami alakítható. Amikor

²⁹ Lorenz, Konrad.: *On aggression*. Routledge, 2021.

³⁰ De Waal, Frans: *Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research*. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. 16. o.

³¹ De Waal, Frans: *Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research*. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. 16. o.

³² De Waal, Frans: *Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research*. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. 19. o.

³³ De Waal, Frans: *Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research*. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. 19. o.

³⁴ De Waal, Frans: *Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research*. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. 20. o.

agresszívabb rhesusmajmokat egy békésebb fajta majommal összezárnak hónapokra, azok meg tudják tanulni a békülékeny viselkedést pacifistább társaiktól. A szociális tapasztalataik megváltoztatásával tehát meglepő módon egy új, továbbfejlesztett rhesusmajmot tudtak létrehozni a kutatók, amely háromszor gyakrabban békül ki társaival, mint a kontrollcsoportba tartozó majmok.³⁵ A békülékenység tehát nem csak ösztön kérdése, a tanulás már az állatoknál is szerepet játszik benne. Ez is mutatja, mennyire nem mindegy, mit tanulnak a gyerekek az iskolában.

IV. Jog és evolúciósan örökölt viselkedéses tendenciák

Mindezen kutatások arra utalnak, hogy a moralitás biológiai jelenség, és bizonyos viselkedésmintázatok, például segítőkészség vagy az igazságtalan elosztások elleni felháborodás, az emberi nyelv kifejlődését is megelőzik.³⁶ Ha ez így van, feltételezhetjük, hogy a morálhoz sokszor idomuló jogot is meg fogják határozni morális tendenciáink.

Az evolúciós pszichológiai modell így azt is megmagyarázhatja, miért jelennek meg egyes, első ránézésre nem racionális viselkedések, vagy miért szabályozhatóak olyan nehezen. Az evolúciós pszichológia például azt prognosztizálja: ahogyan az állatok is gyakran agresszívek új partnerük korábbi utódaival, így juttatva saját genetikai állományuknak több erőforrást, az emberben is megvan az az alapvető evolúciós stratégia, hogy ellenséges legyen a mostohagyerekeivel. Bár ezek messze nem perdöntők: egy 930, mostohaszülővel felnövő nőt vizsgáló felmérés azt mutatta ki, hogy minden hatodik alanyt molesztálták gyerekkorában, ez 17%, míg biológiai szülők esetén ugyanez az arány mindössze 2%.³⁷ Ha van egy mostohaszülő a háznál, annak az esélye, hogy egy csecsemőt megölnek, a 100-szorosára növekszik.³⁸ Ez persze csak egy feltételezett algoritmus, értelemszerűen nem azt jelenti, hogy minden mostohaszülő gonosz lenne, vagy gyermekgyilkos indulatokkal ébredne reggelente. Az ember nem egy zárt rendszer, amelyet teljesen meghatározna biológiai eredete. Mégis, az evolúciós pszichológia megmagyarázhat olyan viselkedéses tendenciákat, amelyek a jog által fontos konfliktusokat hozhatnak létre a való életben.

Ugyanilyen családjogilag releváns és jól kutatott jelenség lehet a féltékenységbeli aszimmetria, melyet az emberi faj reprodukciós sajátosságaiból vezetnek le. A férfiak soha nem lehetnek biztosak apaságukban, így az evolúciós pszichológia szerint a szexuális hűtlenségre érzékenyen, sokszor agresszíven reagálnak, hogy visszatáncoltsák partnerüket a hűtlenségtől. Ezzel szemben a nőknél sokkal magasabb a szülői ráfordítás mértéke, esetükben az igazi kockázatot az jelenti, hogy a férfi erőforrásait egy új családhoz viszi. Ebből fakadóan a nők inkább az érzelmi hűtlenség megérzésére és megtorlására vannak huzalozva.³⁹

Mindez összeköthető a veszteségkerülés⁴⁰ ösztönével: a fájdalom erősebb, mint az öröm, és ez belekódolódott a különböző élőlények, így az ember pszichológiai felépítésébe is. Ez a viselkedéses tendencia megfigyelhető a jog természetében, intézményeiben és

³⁵ De Waal, F. B., & Johanowicz, D. L. Modification of reconciliation behavior through social experience: an experiment with two macaque species. In *Child development*, Vol. 64, No. 3, 1993, 897-908. o.

³⁶ Collier, John – Stingl, Michael: Evolutionary moral realism. In *Biological Theory*, 2013, 218-226. o.

³⁷ Russell, Diana E.: The prevalence and seriousness of incestuous abuse: Stepfathers vs. biological fathers. In *Child Abuse & Neglect*, 1984/1. sz., 15-22. o.

³⁸ Jones, Owen D: Time-shifted rationality and the law of law's leverage: Behavioral economics meets behavioral biology, 1195. o. In *Northwestern University Law Review*, 2000, 1141-1195. o.

³⁹ Buss, David M.: Sex differences in jealousy: Evolution, physiology, and psychology. In *Psychological Science*, 1992/4. sz., 251-256. o.

⁴⁰ Czabán, Samu: Pszichológiai hatások veszélyei a bírósági eljárásokban, különös tekintettel a családjogi perekre. In *Családi Jog*, 2021/1. sz., 16-22. o.

dogmatikájában ugyanúgy, ahogy a joggyakorlatban is. Ebből a biológiai tényből azonban egy általános morális következtetés is levonható: a szenvedés csökkentésének előnyt kell élveznie a boldogság vagy jólét növelésével szemben, így a jognak is ezt a célt kell szolgálnia. Van egy elfogadható állapota az emberi létezésnek, amely alá nem szabad embereket taszítani, illetve segíteni kell azoknak, akik alá kerültek.⁴¹ Segíteni az embereket meghaladni ezt a szintet dicséretes, de más szintű morális kötelesség. Ez a törekvés tükröződik a minimálbér és egyéb minimum jóléti intézkedésekben.

A veszteségkerülés egyfajta jogi konzervativizmust is magával hoz.⁴² Ez egyszerre tény, és talán morális cél is. A jogi szabályok megváltoztatása ugyanis egyeseket kedvezőbb helyzetbe hoz, míg másoktól jogosultságokat vesz el. A jogi reformoknak a veszteségkerülés miatt aranyszabálya kellene legyen: a hasznok mindig haladják meg a veszteségeket. Sajnos a veszteségkerülés egy másik megvilágításban a szükséges reformokat és átszervezéseket gátló erő is lesz – egy reform általában sok nyertest és kevés vesztest ígér, de a vesztesek sokkal elszántabbak lesznek a változás megakadályozásában, mint a nyertesek a változásban.⁴³ Ez a jogi konzervativizmus a jogalkalmazás szintjén végzett kutatásokból is kitűnik.

A bíróságok vitás tulajdoni viszonyok esetén gyakran favorizálják azt a felet, aki birtokban van.⁴⁴ Bár ez gazdasági értelemben nem racionális, a veszteségkerülés tekintetében könnyen magyarázható és helyes is. Ugyanígy, egy bontópernél számításba vehető a tárgyak elosztása során, hogy ki minnek van a birtokában, és az illetőnek jóval magasabb lesz az esélye az adott vagyontárgy megtartására (legfeljebb a megváltási árat kell megfizetnie). Ez a pszichológiai elv szolgálhat kiegészítő magyarázatul annak a tapasztalati ténynek is, hogy a bíróságok a szülői felügyeleti jog rendezése iránti perekben az esetek több mint 90%-ában annál a szülőnél helyezik el a gyermeket, akinél a perindításkor élt.⁴⁵

V. Az egyenlő elosztás paradoxona

A tanulmányban a feltárt szakirodalom alapján amellet érvelek, hogy az emberek ösztönösen az egyenlő elosztás pártján állnak. Egy olyan döntési ökölszabályról van szó, amelyet az emberek automatikusan alkalmaznak. Ez hosszú távú érdekeink záloga, furcsa módon azonban vannak helyzetek, amikor az egyenlőség nem jó tanácsadó. Van, mikor ezen ösztönünk szembe megy a hatékonysággal. Kutatók például megnézték, hogy egy olyan ritka erőforrás elosztása esetén, mint a túléléshez szükséges szervek, hogyan viszonyulnak az emberek a különböző túlélési eséllyel rendelkező csoportokhoz.⁴⁶

Míg az egészségügyre fordítható társadalmi erőforrások korlátozottak, az emberi egészség fejlesztésének lehetőségei szinte korlátlanok, így e téren mindig kénytelenek leszünk bizonyos trade-offokat alkalmazni. Hogyan osztanánk el például 100 darab májat 200 olyan gyerek között, aki transzplantáció nélkül egyébként meghalna. A gyerekeket vércsoport szerint két részre lehet osztani, ami alapján az egyik csoportnál a műtét sikerességének az

⁴¹ Griffin, James: Is unhappiness morally more important than happiness? 47. o. In *The Philosophical Quarterly*, 1979/114. sz., 47-55. o.

⁴² Zamir, E.: Loss aversion and the law. 890. o. In *Vand. L. Rev.*, Vol. 65, 2012, 823-892.

⁴³ Fernandez, R. – Rodrik, D.: Resistance to reform: Status quo bias in the presence of individual-specific uncertainty. *The American economic review*, 1991, 1146-1155. o.

⁴⁴ Cohen, David – Knetsch, Jack L.: Judicial choice and disparities between measures of economic values. In *Osgoode Hall Law Journal*, 1992, 737-761. o.

⁴⁵ Grád, András – Jánoskúti, György – Kőrös, András: Tévhitek kontra valóság: mi az igazság a gyermekelhelyezések terén a statisztikai adatok fényében. In *Családi Jog*, 2007/5. sz., 17-20. o.

⁴⁶ Ubel, Peter – Loewenstein, George: Distributing scarce livers: the moral reasoning of the general public. In *Social Science & Medicine*, 1996/7. sz.

esélye 80%, míg a másikinál 50%. Hogyan osztanánk el a szerveket a két csoport között? A kutatók ugyanezt megkérdezték más százalékos túlélési arányokban is, mint 80/70, 40/10 vagy 40/25. Érdekes módon a leggyakoribb stratégia, amit az emberek választottak, a szervek egyenlő elosztása volt a két csoport között. A többség próbált mindkét csoportnak adományozni szerveket, a kitöltőknek csak 22%-a adta az összes szervet a jobb túlélési eséllyel rendelkező csoportnak.⁴⁷ Elsőre szívtelennek tűnik, de ha gyerekek életének a megmentése a célunk, akkor a jobb túlélési esélyekkel rendelkező csoportra kellene koncentrálni, hiszen ekkor sokkal több embert mentünk meg.

Az egészségügy prioritása az egészség maximalizálása, a kormányzatoknak pedig logikusan a leghatékonyabb stratégiákat kellene ebben támogatniuk. Mégis, a leghatékonyabb stratégia nem biztos, hogy megfelel a közvélemény morális ítéletének, az emberek ugyanis a fair elosztást és az egyenlőséget még a hatékonyságnál is fontosabbnak tartják. Persze nem biztos, hogy a közvéleményre kell alapozni a transzplantációs politikáinkat, de ha túl sok ember személyes értékét sértik, az egyenlőségre érzéketlen politikák ellenállásba ütközhetnek, és alááshatják a jog legitimitását. A legitimitás csökkenése pedig, ahogy azt számos kutatás kimutatta, csökkenti az önkéntes jogkövetést, és növeli a jogalkalmazás költségeit.⁴⁸

Emellett van egy másik negatív mellékterméke is az egyenlőséghez való mély ragaszkodásunknak. Az egyenlőségbe vetett hitünk annyira erős, hogy ha képtelenek vagyunk egy egyenlőtlen helyzetet helyreállítani, elhitetjük magunkkal, hogy a nyertesek megérdemelték nyereményüket, a vesztesek pedig felelősek veszteségükért.⁴⁹ Az áldozatok hibáztatása helyre tudja állítani az igazságos világba vetett hitünket, de súlyos árat fizetünk érte.⁵⁰

VI. A mulasztási torzítás a jogban: az oltások, jogszabálysértések és eutanázia tükrében

Elen eldöntötte, hogy megszegi a jogszabályokat, és egy barátja érdekében hazudik a rendőröknek. Innen az olvasók két külön történetet értékelték morális szempontból. Az egyik történet úgy végződött, hogy hazudott is a barátja védelmében a rendőröknek. A másik pedig úgy, hogy mielőtt hamis információt közölt volna, a rendőrök véletlenül már hibás információk birtokában voltak, amire alapozva később ártatlannak ítélték a barátját. Itt tehát Elen nem hazudott, hanem egyszerűen nem javította ki a rendőröket. Mindkét esetben Elen szándéka és a végkimenetel is ugyanaz. Melyiket értékeli az olvasó súlyosabbnak? Az emberek a kísérletek alapján morálisan helytelenebbnek tartják az első történetet, amikor tevéssel, nem pedig mulasztással jön létre ugyanaz az eredmény, azaz a rendőrség félrevezetése.⁵¹ Vajon miért és milyen következménye van eme morális megérzésünknek a hétköznapiakra?

Az oltások felvétele megvéd a fertőző betegségektől, az emberiség ezért nagyon sokat köszönhet nekik. A himlő elleni oltással például világszerte felszámoltak egy halálos betegséget, így megalapozott becslések szerint csak ennek a vakcinának az elterjedése 1980 és

⁴⁷ Ubel, Peter – Loewenstein, George: Distributing scarce livers: the moral reasoning of the general public, „In” Social Science & Medicine, 1996/7. sz., 1051. o.

⁴⁸ Boda, Zsolt: Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában. In Argumentum: MTA TK PTI, 2013.

⁴⁹ Lerner, Melvin J. – Simmons, Carolyn H.: Observer’s reaction to the „innocent victim”: Compassion or rejection? In Journal of Personality and Social Psychology, 1966/2. sz., 203-210. o.

⁵⁰ Czabán, Samu: A nagy történetmesélő – a döntéshozatal történeti modellje, utólagos okoskodási torzítás és a jogi felelősség utólagos megállapításának pszichológiai kérdései. In Jogelméleti Szemle, 2020/2. sz., 15-28. o.

⁵¹ Spranca, Mark – Minsk, Elisa – Baron, Jonathan: Omission and commission in judgment and choice. In Journal of Experimental Social Psychology, 1991/1. sz., 76-105. o.

2018 között körülbelül 150-200 millió életet mentett meg.⁵² Oltás hiányában ez még a legbrutálisabb háborúk áldozatainak számát is messze felülmúlná. De az oltások egy nagyon kis mennyiségű embernél hasonló erősségű mellékhatásokat is okozhatnak. Az oltás elmulasztása végeredményben viszont sokkal nagyobb veszélyt jelent, mert jóval több ember kapja meg a súlyos fertőző betegséget, ha nem alakul ki a közösségben immunitás. Beoltassuk-e tehát a gyerekeinket a legújabb fertőzés elleni vakcinával?

Valójában az a szülő, aki nem oltatja be a gyerekeit, és úgy okoz neki kárt, mivel az mulasztással keletkezik, kevésbé tűnik morálisan felelősnek az emberek szemében, mint az, aki ugyanazt a kárt azzal okozza, hogy beoltatja gyerekeit.⁵³ A káros cselekedeteket tehát itt is súlyosabbnak tartjuk, mint az ugyanolyan káros mulasztásokat.⁵⁴ Összetévesztünk ugyanis kétféle okozatiságot: a fizikai okozatiságot, amikor leverjük a virágcserepet, a *sine qua non* okozatisággal, amikor ha fizikailag nem is teszünk meg valamit, de viselkedésünk szükségszerűen okozója egy eredménynek. Ez részben logikus, hiszen ha egy mulasztás ugyanolyan súlyos lenne a szemünkben, mint a tevékenységgel való elkövetés, abszolút értékeink mellett folyamatosan ki kellene állnunk. Ha az abortusz végrehajtása és megakadályozása számomra ugyanolyan morális minőséget képvisel, akkor folyamatosan azon kellene dolgoznom, hogy megakadályozzam mások esetében a magzatelhajtást.⁵⁵ Ha viszont tömegesen nem oltatjuk be gyerekeinket miatta, azzal közegészségügyi katasztrófát okozunk.

A mulasztás és a tevékenység közötti aszimmetria olykor egészen abszurd helyzeteket hoz létre. Kutatók szerint ugyanez a kognitív torzítás van annak a gyakorlatnak a hátterében is, amely néhány katolikus kórházra volt jellemző a huszadik század során. Az anya életét fenyegető magzat esetén, mivel az abortuszt vallási okokból nem tartották elfogadhatónak, méheltávolítást alkalmaztak.⁵⁶ Ez egy sokkal súlyosabb beavatkozás, mert a magzat meghal, és ezen felül az anya sem tud többé szülni. Így viszont a magzat megőlése csak a műtét mellékhatásának (mulasztásnak) tűnik, míg abortusz esetén a magzat megőlése közvetlenül az anya életének a megmentését jelenti.

Jonathan Baron kiemeli, hogy a kártérítési rendszert nagyon finoman kell huzalozni, különben komoly károkat tud okozni benne a mulasztási torzítás. Elemzése szerint a kilencvenes évek Amerikájában a kártérítési rendszer ezen torzítás miatt lett „túlhasználva”, ami így megbénította az oltóanyagipart. Több vakcinagyártó céget ugyanis azért pereltek be, mert az általuk gyártott és beadott oltások létrehozták azokat a mellékhatásokat, amelyeket egyébként transzparenensen felvállaltak. Mivel a vakcinákat gyártó cégeket sikeresen beperelték az ismert mellékhatások miatti károkért, egyre kevesebben gyártottak oltóanyagokat.

Egy másik lenyomata a mulasztási torzításnak a jogrendszeren, hogy míg a passzív eutanáziát sok ország elfogadja, az eutanáziát viszont asszisztált öngyilkosságnak tartják és büntetik. Magyarországon is az Eütv. 20 § (3) bekezdése kimondja, hogy lehetőség van az ellátások „megszüntetésére vagy mellőzésére”, tehát a passzív eutanázia engedélyezett. Ezzel szemben az aktív eutanázia, amikor az orvos beadja a halálos injekciót a terminális betegnek, egyszerű gyilkosság. Ahogy Filó Mihály kiemeli, a kauzalitás törvényszerűségeit szem előtt tartó világban azonban a passzív eutanázia sem történhet máshogy, minthogy az orvos odalép

⁵² Vanderslott, Samantha, et al.: Vaccination. In Our World in Data, 2023.

⁵³ Ritov, Ilana – Baron, Jonathan: Reluctance to vaccinate: Omission bias and ambiguity. In Journal of Behavioral Decision Making, 1990/4. sz., 263-277. o.

⁵⁴ Baron, Jonathan – Ritov, Ilana: Reference points and omission bias. In Organizational Behavior and Human Decision Processes, 1994/3. sz., 475-498. o.

⁵⁵ Baron, Jonathan: Moral judgment. In The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law, 2014, 61-89. o.

⁵⁶ Kuhse, Helga: The sanctity-of-life doctrine in medicine: A critique. Blackwell Publishing, 1987.

a létfenntartást végző készülékhez, például a lélegeztetőgéphez, és lekapcsolja azt.⁵⁷ Mindenképpen kauzális kapcsolat van tehát az orvos és a beteg halála között, még ha van is benne egy közvetítő mozzanat.

Eyal Zamir a mulasztási torzításból vonja le azt a következtetést is, hogy valójában a bizonyítási teher a felperes számára mindig egy magasabb valószínűségi szintet hoz létre.⁵⁸ Az emberi megismerés korlátozottsága és a bizonyítás közvetett jellege miatt (nem magából az eseményből, hanem az esemény okozataiból vonunk le következtetéseket) a teljes matematikai bizonyosság szinte sosem elérhető a jogi eljárások során. Nem tudhatjuk 100%-os biztossággal megállapítani, hogy az alperes rosszhiszemű volt-e a szerződés teljesítése során, melyik szülő kezdte a tettelegesséig fajuló házassági veszekedést, vagy mi történt pontosan hajnali 8 órakor, amikor megtámadták az áldozatot. Ezért különböző jogrendszerek jogáganként, de akár ügytípusonként is eltérő mércéket adnak a megfelelő bizonyossághoz, amelyek mellett az ítéletet mégis meghozhatjuk.

Ez a magyar büntetőjogban a valószínűség nagyon magas foka, míg a polgári jog engedékenyebb. Ahhoz, hogy a megfelelő szintű bizonyosság létrejöjjön, a polgári perekben az alpereseknek elegendő számú és értékű bizonyítékot kell szolgáltatni és "elfogadtatni" a bírósággal. Az elméleti mércéhez képest azonban a mulasztási torzítás miatt a pszichés rendszerünkön átszűrődve egy magasabb mércét kell megugrania a felperesnek a bizonyítás során. Egy téves bizonyíték elfogadása ugyanis cselekvés, egy helyes bizonyíték nem elfogadása viszont „csak” mulasztás. Mivel a mulasztással szemben elnézőbbek vagyunk, a bíróság mindig óvatosabb lehet a kelleténél.

Hozzá kell tenni, hogy az ítéleti bizonyosság mércéjének különbsége a büntetőjogban mindenhol sokkal szigorúbb, mint a polgári jogban. Ebből pedig néha nagyon kirívó helyzetek alakulnak ki a joggyakorlatban. A leghíresebb ilyen eset az O. J. Simpson-ügy, amelyben az esküdtszék arra jutott, hogy bár rengeteg jel arra utal, mégsem lehet kétséget kizárólag megállapítani O. J. bűnösséget, így ártatlannak nyilvánították. Ennek ellenére az ellene indított polgári perben az esküdtszék egyhangúlag felelősnek találta Goldman és Brown haláláért, ami miatt 33,5 millió dollár kártérítést kellett fizetnie. O. J. tehát ártatlan a büntetőjog mércéje szerint, de a polgári jog mércéje szerint anyagilag felelnie kellett az emberölésért. Ugyanez gyakori szexuális erőszakkal összefüggő ügyekben is, ahol a nehéz bizonyíthatóság miatt a büntetőperек gyakran kifulladásig, míg a kártérítési perek sikerrel zárulnak.

VII. Záró gondolatok

A morális döntések és a jogi rendszerek közötti kapcsolatok vizsgálata révén egyértelművé válik, hogy az emberi morális intuíciók nem csupán társadalmi konstrukciók, hanem mélyen gyökereznek evolúciós örökségünkben. A tanulmány során bemutatott kutatások és példák – a majmok igazságérzéke, a patkányok fair játékokra vonatkozó hajlama, és az evolúciós pszichológia által megvilágított morális ösztönök – alátámasztják azt az állítást, hogy morális intuícióink biológiailag meghatározottak és mélyen belénk vannak kódolva.

A morális intuíciók szerepe a jogi rendszerekben rendkívül fontos. Segítségükkel lehetőséget kapunk arra, hogy a jogalkotás során figyelembe vegyük az emberek természetes erkölcsi érzékeit, ugyanakkor tudatában kell lennünk annak is, hogy ezek az intuíciók nem mindig vezetnek racionális és igazságos eredményekhez. A morális heurisztikák, amelyek

⁵⁷ Filó, Mihály: Asszisztált öngyilkosság és az életvégi döntések Európában – tettesség, részesség, önrendelkezés. In *Állam- és Jogtudomány*, 2016/4. sz., 120-134. o.

⁵⁸ Zamir, Eyal – Ritov, Ilana: Loss aversion, omission bias, and the burden of proof in civil litigation. In *The Journal of Legal Studies*, 2012/1. sz., 165-207. o.

gyors döntéshozatalt segítenek elő, néha torzíthatják a jogi rendszerek működését, és ezeket a torzításokat érdemes észben tartani a jogi szabályozás során.

Az evolúciós pszichológia segítségével mélyebb megértést nyerhetünk arról, miért reagálunk bizonyos módon morális dilemmákra, és hogyan formálhatjuk a jogot úgy, hogy az jobban összhangban legyen a természetes morális ösztöneinkkel. Az emberi morál evolúciós hátterének megértése nem csupán tudományos érdekesség, kulcsfontosságú a társadalmi igazságosság előmozdítása és a jogi rendszerek fejlesztése szempontjából is.

Irodalomjegyzék

Baron, Jonathan: Moral judgment: Acts, omissions, and rules. Department of Psychology, University of Pennsylvania, Philadelphia, United States, 2013, 1-30.

Baron, Jonathan: Moral judgment. In *The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law*, 2014, 61-89. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199945474.013.0003>

Baron, Jonathan – Ilana, Ritov: Reference points and omission bias. In *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 1994/3. sz., 475-498. <https://doi.org/10.1006/obhd.1994.1070>

Bányai Éva – Varga Kata: Affektív pszichológia-az emberi késztetések és érzelmek világa. Medicina Könyvkiadó Zrt., 2014, 477-485.

Bartal, Inbal Ben-Ami – Decety, Jean – Mason, Peggy: Empathy and pro-social behavior in rats. In *Science*, 2011/6061. sz., 1427-1430. <https://doi.org/10.1126/science.1210789>

Bartels, Daniel - Pizarro, David: The mismeasure of morals: Antisocial personality traits predict utilitarian responses to moral dilemmas. In *Cognition*, 2011/1. sz., 154-161. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2011.05.010>

Berg, Joanna M. – Lilienfeld, Scott O. – Waldman, Irwin D.: Bargaining with the devil: Using economic decision-making tasks to examine the heterogeneity of psychopathic traits. In *Journal of Research in Personality*, 2013/5. sz., 472-482. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2013.04.003>

Bereczkei Tamás: *Az erény természete. Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség.* Typotex, Budapest, 2009.

Brown, Craig: Deterrence in tort and no-fault: the New Zealand experience. In *California Law Review*, 1985, 976-1012. <https://doi.org/10.2307/3480348>

Brosnan, Sarah F. – Frans, De Waal: Monkeys reject unequal pay. In *Nature*, 2003/6955. sz., 297-299. <https://doi.org/10.1038/nature01963>

Boda, Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában.* Argumentum: MTA TK PTI, 2013.

Buss, David M.: Sex differences in jealousy: Evolution, physiology, and psychology. In *Psychological Science*, 1992/4. sz., 251-256. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1992.tb00038.x>

Chomsky, Noam: Topics in the theory of generative grammar. Walter de Gruyter, 1978, 56. kötet <https://doi.org/10.1515/9783110903843>

Cook, Vivian – Mark, Newson: Chomsky's universal grammar. John Wiley & Sons, 2014.

Cohen, David – Knetsch, Jack L.: Judicial choice and disparities between measures of economic values. In *Osgoode Hall Law Journal*, 1992, 737-761. <https://doi.org/10.60082/2817-5069.1722>

Collier, John - Stingl, Michael: Evolutionary moral realism. In *Biological Theory*, 2013, 218-226. <https://doi.org/10.1007/s13752-012-0067-x>

Czabán Samu: A nagy történetmesélő-a döntéshozatal történeti modellje, utólagos okoskodási torzítás és a jogi felelősség utólagos megállapításának pszichológiai kérdései. In *Jogelméleti Szemle*, 2020/2. sz., 15-28. <https://doi.org/10.59558/jesz.2020.2.15>

Czabán Samu: Az emberi viselkedés deskriptív és normatív modelljeinek viszonya a jogi gondolkodásban – egy új pszichológiai emberkép és kihívásai. In *Bibó Jogi és Politikatudományi Szemle*, 2021/1. sz., 45-67.

Czabán Samu: Pszichológiai hatások veszélyei a bírósági eljárásokban, különös tekintettel a családjogi perekre. In *Családi Jog*, 2021/1. sz., 16-22.

De Waal, Frans: Primates – a natural heritage of conflict resolution. In *Science*, 2000/5479. sz., 586-590. <https://doi.org/10.1126/science.289.5479.586>

De Waal, Frans: Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. <https://doi.org/10.1111/j.1748-720X.2004.tb00444.x>

De Waal, Frans – Denise, L. Johanowicz: Modification of reconciliation behavior through social experience: an experiment with two macaque species. In *Child Development*, 1993/3. sz., 897-908. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1993.tb02950.x>

Ellickson, Robert C.: Of Coase and cattle: Dispute resolution among neighbors in Shasta County. In *Stanford Law Review*, 1985/38. sz., 623-687. <https://doi.org/10.2307/1228561>

Fernandez. Raquel – Rodrik, Dani: Resistance to reform: Status quo bias in the presence of individual-specific uncertainty. In *The American Economic Review*, 1991/5. sz., 1146-1155.

Filó Mihály: Asszisztált öngyilkosság és az életvégi döntések Európában-tettesség, részesség, önrendelkezés. In *Állam- és Jogtudomány*, 2016/4. sz., 120-134.

Gneezy, Uri – Rustichini, Aldo: A fine is a price. In *The Journal of Legal Studies*, 2000/1. sz., 1-17. <https://doi.org/10.1086/468061>

Grád András – Jánoskúti György – Kőrös András: Tévhitek kontra valóság: mi az igazság a gyermekelhelyezések terén a statisztikai adatok fényében. In *Családi Jog*, 2007/5. sz., 17-20.

Griffin, James: Is unhappiness morally more important than happiness? In *The Philosophical Quarterly* (1950-), 1979/114. sz., 47-55. <https://doi.org/10.2307/2219182>

Hauser, Marc: *Moral minds: How nature designed our universal sense of right and wrong*. Ecco/HarperCollins Publishers, 2006.

Jones, Owen D: Time-shifted rationality and the law of law's leverage: Behavioral economics meets behavioral biology. In *Northwestern University Law Review*, 2000, 1141-1195. <https://doi.org/10.2139/ssrn.249419>

Kuhse, Helga: *The sanctity-of-life doctrine in medicine: A critique*. Blackwell Publishing, 1987.

Kravetz, Diane – Jeanne, Marecek – Stephen, E. Finn: Factors Influencing Women's Participation in Consciousness-Raising Groups. In *Psychology of Women Quarterly*, 1983/3. sz., 257-271. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1983.tb00839.x>

Lerner, Melvin J. – Simmons, Carolyn, H.: Observer's reaction to the „innocent victim”: Compassion or rejection? In *Journal of Personality and Social Psychology*, 1966/2. sz., 203-210. <https://doi.org/10.1037/h0023562>

Lorenz, Konrad.: *On aggression*. Routledge, 2021. <https://doi.org/10.4324/9781003209249>

Marshall, Julia – Watts Ashley L. – Lilienfeld, Scott O.: Do psychopathic individuals possess a misaligned moral compass? A meta-analytic examination of psychopathy's relations with moral judgment. In *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 2018/1. sz., 40-48. <https://doi.org/10.1037/per0000226>

Moretto, Giovanna – Làdavas, Elisabetta – Mattioli, Flavia – Pellegrino, Giuseppe di: A psychophysiological investigation of moral judgment after ventromedial prefrontal damage. In *Journal of Cognitive Neuroscience*, 2010/8. sz., 1888-1899. <https://doi.org/10.1162/jocn.2009.21367>

Pedder, Jonathan: Psychoanalytic views of aggression: Some theoretical problems. In *British Journal of Medical Psychology*, 1992/2. sz., 95-106. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8341.1992.tb01690.x>

Pellis, Sergio M. – Pellis, Vivien C. – Reinhart, Christine J.: The evolution of social play. In *Formative experiences: The interaction of caregiving, culture, and developmental psychobiology*, 2010, 404-431. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511711879.037>

Preston, Stephanie D. – De Waal, Frans: Empathy: Its ultimate and proximate bases. In *Behavioral and Brain Sciences*, 2002/1. sz., 1-20. <https://doi.org/10.1017/S0140525X02000018>

Proctor, Darby – Williamson, Rebecca, A. – De Waal, Frans - Brosnan, Sarah F: Chimpanzees play the ultimatum game. In *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2013/6. sz., 2070-2075. <https://doi.org/10.1073/pnas.1220806110>

Ritov, Ilana – Jonathan Baron: Reluctance to vaccinate: Omission bias and ambiguity. In *Journal of Behavioral Decision Making*, 1990/4. sz., 263-277. <https://doi.org/10.1002/bdm.3960030404>

Russell, Diana E.: The prevalence and seriousness of incestuous abuse: Stepfathers vs. biological fathers. In *Child Abuse & Neglect*, 1984/1. sz., 15-22. [https://doi.org/10.1016/0145-2134\(84\)90045-0](https://doi.org/10.1016/0145-2134(84)90045-0)

Saver, Jeffrey L. – Antonio, R. Damasio: Preserved access and processing of social knowledge in a patient with acquired sociopathy due to ventromedial frontal damage. In *Neuropsychologia*, 1991/12. sz., 1241-1249. [https://doi.org/10.1016/0028-3932\(91\)90037-9](https://doi.org/10.1016/0028-3932(91)90037-9)

Shaw, Alex – Kristina R. Olson: Children discard a resource to avoid inequity. In *Journal of Experimental Psychology: General*, 2012/2. sz., 382-395. <https://doi.org/10.1037/a0025907>

Spranca, Mark – Elisa, Minsk – Jonathan, Baron: Omission and commission in judgment and choice. In *Journal of Experimental Social Psychology*, 1991/1. sz., 76-105. [https://doi.org/10.1016/0022-1031\(91\)90011-T](https://doi.org/10.1016/0022-1031(91)90011-T)

Stout, Lynn A.: Law and prosocial behavior. In *The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law*, 2014, 195-212. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199945474.013.0008>

Ubel, Peter – George Loewenstein: Distributing scarce livers: the moral reasoning of the general public. In *Social Science & Medicine*, 1996/7. sz. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(95\)00216-2](https://doi.org/10.1016/0277-9536(95)00216-2)

Vanderslott, Samantha, et al.: Vaccination. In *Our World in Data*, 2023.

Zamir, Eyal: Loss aversion and the law. In *Vanderbilt Law Review*, 2012, 829-865.

Zamir, Eyal – Ilana, Ritov: Loss aversion, omission bias, and the burden of proof in civil litigation. In *The Journal of Legal Studies*, 2012/1. sz., 165-207. <https://doi.org/10.1086/664911>